

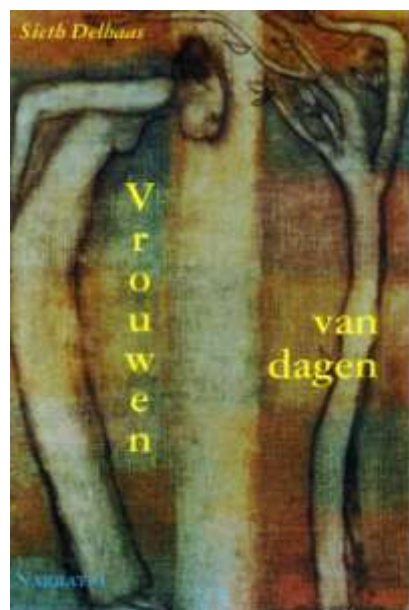
Overleven door vriendinnen (1999)

Vrouwen en zinvol ouder worden

Sieth Delhaas

TGL- spiritualiteit. Oud van dagen - blijvend op zoek 1999/6 Leuven-I

Mijn boek¹ is ontstaan uit een specifieke vraag. Een groepje vrouwen, die elkaar tussen 1977 en 1988 regelmatig ontmoetten op bijeenkomsten verband houdend met feministische theologie en feminisme, waren door de eigen werkvelen elkaar wat uit het oog verloren. In 1993 namen ze maatregelen elkaar weer regelmatig te ontmoeten. Zij spraken af om met elkaar in gesprek te gaan over de vraag of zij hun feministische uitgangspunten, visies en levenshouding vol zouden kunnen houden bij het ouder worden. Elk van deze vrouwen - toen we begonnen in 1993 telde de jongste 57 en de oudste 73 jaar - was nog maatschappelijk of beroepsmatig actief. De onderlinge gesprekken bevestigden: we zijn in wezen dezelfde vrouwen als vijftien jaar geleden, maar onze levensomstandigheden zijn veranderd en zullen veranderen. We spraken over en hoorden van verlies van energie, partners, oude verbanden, afnemende gezondheid en mobiliteit. Desondanks wilden wij bij het ouder worden vasthouden aan en doorgaan met wat in de strijd van de vrouwenbeweging verworven is. 'Onze kracht willen wij blijven gebruiken om veranderingen van de positie van vrouwen in cultuur, kerk en maatschappij uit te bouwen.'²



Wat wij als werkgroep *Overleven door vriendinnen*, zoals we onze groep van negen vrouwen noemen, wanneer we 'onder ons' zijn, vooral bedoelen en ook uitdrukken is, dat we willen doorgaan zoals we geleefd hebben: feministisch ouder worden. Maar feminisme is een woord dat devalueert in onze samenleving. Het heet dat de emancipatie is voltooid en het feminisme is achterhaald. Die vooronderstelling is zelfs onderbouwd in het postmodernisme, volgens welke filosofie alle grote verhalen verdwenen zouden zijn. In de enquête die we bij verschillende vrouwen hebben gevoerd, hebben we naast feministisch, als synoniem, dus kritisch gebruikt. Ten eerste om te enquêteren vrouwen niet af te schrikken. Niet iedereen noemt zichzelf graag feministisch ook al heeft zij zulke ideeën en ervaringen opgedaan. Ten tweede om er mee uit te drukken, dat wij ook graag de antwoorden op onze vragen wilden horen van vrouwen in onze omgeving van wie wij vonden dat ze kritisch in de samenleving staan.

¹ Delhaas, Sieth, *Vrouwen van dagen. Verhalen en uitspraken over welzijn, relaties, materiële zaken, inspiratie en spiritualiteit* (Gorinchem 1999)

² Delhaas, Sieth, 'Vrouwen van dagen' etc.

Organiseren

Hierboven schreef ik dat wij *maatregelen namen* om elkaar regelmatig te ontmoeten. Ik heb die wat ambtelijke uitdrukking met opzet gekozen. Dit heeft te maken met de toevalligheden waarmee het ontmoeten, organiseren, de beweging, de strijd van vrouwen vaak of misschien wel meestal gepaard gaat. Dit in tegenstelling tot systemen die in de ‘mannenwereld’ worden opgebouwd. Het viel me weer op toen ik met de betekenis van het woord zingeving bezig was. Daar wordt gesproken over godsdienst en levensbeschouwing als zingevingssystemen.³ Een zingevingstelsel wordt daar zelfs een instrument genoemd. Vrouwen hebben, zo heeft mij de vrouwenstrijd, -beweging geleerd, weinig systemen die in de samenleving zijn gefundeerd. Vrouwen voeren hun strijd dwars door de instituten heen, zoals Dorothee Sölle hen opriep.

Zij vormen netwerken. En zij netwerken. In de praktijk komt het er op neer, dat vrouwen vaak, is mijn ervaring, vrijblijvend bezig zijn. Met vrijblijvend is niet de negatieve betekenis bedoeld: zich vrijheid van handelen voorbehoudend. Gewoon gezegd: je kunt niet op ze rekenen. Met vrijblijvend wil ik zeggen, dat het werk van vrouwen zo vaak niet beklijft, omdat de verbanden die vrouwen scheppen vanuit een kritische levenshouding vaak/meestal niet passen in de bestaande verbanden. Om verbanden aan te gaan en vol te houden zijn er voorwaarden nodig. Geld en ruimte zijn er twee van. Aan beide ontbreekt het vrouwen in hun bewegingen en netwerken meestal.

Wij trachten met onze werkgroep te ‘overleven door vriendinnen’. Wij, die wilden spreken over wat feministisch oud worden in zou kunnen houden, welk risico wij daarbij zouden lopen, wat de consequenties van onze volgehouden levenshouding kunnen zijn, hebben daarom strakke afspraken gemaakt. Toen we, na vier jaar, eenmaal door hadden, dat waarmee we bezig waren richting had en richting kon geven ook voor andere ouder wordende vrouwen, hebben wij geld en ruimte gezocht om ons werken te onderbouwen. Wij vonden geldgevers die, tot het eind van ons project, aan ons spreken een zekere maatschappelijke stevigheid, dus geaccepteerdheid gaven. Vandaar dat het boek er kon komen. Vandaar dat nu hier en daar andere vrouwen in groepen spreken over de vijfentwintig thema’s, die wij als groep begonnen zijn met elkaar uit te diepen.

Die vrouwengroepen hadden wij op het oog toen we nog onze eigen gesprekken voerden. Ze bestonden nog niet, maar we hoopten dat ze zouden gaan ontstaan. Dat er iets nieuws zou beginnen. De fleur van de vrouw-en-geloofbeweging, zeker wat kwantiteit betreft, is er af. Onlogisch is dat niet. De leeftijd van de vrouwen die de beweging vormden in de jaren zeventig en er door aangestoken werden tot in de jaren tachtig, is gestegen tot die van vrouwen van dagen. De generaties vrouwen na ons moeten (her)intreden in het arbeidsproces



³ Zanten-van Hattum, Mariet, ‘Leren omgaan met zingevingvragen’ (Ambo 1994).

om haar leven in hun ouderdom zeker te stellen, want het sociale vangnet dat onze levens nog verzekerde is gaandeweg ontknoot.

Om maatschappelijke voorwaarden te stellen, zodat wij, onze generaties, en daar binnen vrouwen die dat wensen, feministisch/kritisch ouder kunnen worden, is er dus organisatie van vrouwen nodig. De plekken waar vrouwen samenscholen, luisteren en spreken, eisen formuleren en deze politiek vertalen blijven ook bij het ouder worden noodzakelijk. Om burgerrechten van vrouwen zeker te stellen.

Vanuit dat gezichtspunt kreeg het begrip feminisme een hoofdstuk in het boek. Het is niet weergegeven als ideologie. Er zijn geen pogingen ondernomen om een algemene uitspraak op papier te zetten. Ieder van ons heeft geprobeerd, vanuit haar eigen lezen en nadenken over feminisme en haar handelen vanuit die levenshouding, iets op papier te zetten.

Het zijn heel verschillende uitspraken geworden. Wel allemaal verbonden met de eigen levenservaringen. Als iets wat nog steeds richting, dus zin geeft. En zal blijven geven, verwachten wij.

Een fragment van een zeventigjarige staaft die verwachting: 'Feminisme is voor mij nog steeds een beweging van vrouwen, jong en oud, die uit eigen behoefte, alleen en met anderen, de positie van de vrouw in maatschappij, gezin en kerk, kritisch bekijkt. Kritisch vanuit het principe van gelijkwaardigheid en gelijkberechtigtheid tussen mannen en vrouwen. Deze vrouwen signaleren ongelijkheid en discriminatie. Ze leggen dit open en bestrijden het'.

Zingeving

Na dit gezegd te hebben, kan het merkwaardig lijken dat het eerste thema dat wij aanpakten ons eigen afscheid, onze uitvaart was. Voor ons was dat niet vreemd. Eerder vanzelfsprekend. Alle vrouwen uit onze werkgroep kregen een christelijke opvoeding en bewogen zich tot aan de middelbare leeftijd op kerkelijk terrein. Wij ontmoetten elkaar halverwege de jaren zeventig immers op basis van feministische theologie. Geloven, dat als gesprekspunt ook op ons lijstje stond, had nadien echter een totaal andere invulling gekregen. De aanzet daartoe waren de ontdekkingen die we vanuit en door de kritische theologie deden. Het proces zette zich voort door eigen levenservaringen. Teleurstellingen waren er vooral omdat de kerk niet mee veranderde met de ontwikkelingen van kritische theologieën en zeker niet met de feministische theologie. Geloven doen we, maar de confessies die de vrouwen in het boek doen, passen in geen enkel systeem. Wat mezelf betreft voel ik me aangesproken door de 'bedenkingen' van Raimon Panikkar.⁴

De keus om onze gesprekken over kritisch ouder worden met afscheid en afscheidsliturgie te beginnen is typerend. Juist door de veranderingen die we op het gebied van kerk, religie en geloven hadden gemaakt, beseften wij dat wij niet vanzelfsprekend meer begraven wilden worden op de manier waarop begrafenisdiensten in kerkelijke kring als vanouds plaats vinden/vonden. Dankzij de 'vernieuwers' in de begrafeniswereld, vooral door initiatieven van vrouwelijke begrafenisondernemers, is er in de jaren negentig een veelbelovende verandering op gang gekomen. Maar de mensen die zelf iets durven te ondernemen zijn nog schaars.

⁴ Panikkar, Raimon, 'Meer evangelisch, oecumenisch en mystiek. Bedenkingen over godsdienst en Europa. In: T.G.L. spiritualiteit, sept-okt 1999/5. Hierbij verwerp ik het beeld dat hij op pag. 475 gebruikt: het vrouwelijke als passief en de navolgende uitwerkingen daarvan.

Sommigen van ons hadden, door het overlijden van hun partner al ervaring opgedaan. Niet de pastor, maar partner, kinderen en/of vriendinnen zullen de dienst uitmaken en het woord voeren. Niet meer vanzelfsprekend, zoals vroeger, zal de invalshoek vanuit de kerkelijke gemeente bepalend zijn. Onze gelieven, vriendinnen of andere nabestaanden zullen datgene tot uitdrukking brengen, in een daarbij behorende vorm, waaraan wij, vooral gedurende de laatste decennia, waarin wij groeiden in onze kritische levenshouding, uitdrukking probeerden te geven.



Omdat nog maar twee van ons een partner hadden toen we in 1993 begonnen, was spreken over dat onderwerp bijna een vereiste. De vraag, die we onszelf stelden was duidelijk: hoe willen wij begraven worden? Hebben onze kinderen de vaak ingrijpende veranderingen, die wij op het terrein van geloven, religiositeit en spiritualiteit hebben doorgemaakt, kunnen en willen volgen? Zijn onze kinderen, van wie de meesten niet meer betrokken zijn bij of vervreemd zijn van geloofsinstituten, zelfs vaak bewust afstand hebben genomen van het geloof, in staat om in een afscheidsliturgie datgene tot uitdrukking te brengen wat in zulke momenten gehoord moet worden? Wat wij toch willen laten resoneren! Dat wat voor ons belangrijk gebleven is! Dat wat voor ons belangrijk is geworden in latere jaren! Wie vertrouw je je afscheid toe?

Een vrouw, die jarenlang met een predikant gehuwd was, zegt op haar 68^e: 'Ik ben onworteld door mijn verhuizing naar een andere woonplaats. Ik heb niets opgeschreven. Ik weet geen kerk. Wel wil ik vanuit een mooie ruimte worden begraven. Ik denk aan de bidprentjes uit Limburg met een aardige foto van me, waarop ik er nog goed uitzie. Mijn kinderen zullen muziek maken en iets zeggen. Misschien mijn kleinkinderen ook. Ik wil iets over geloven, iets wat authenticiteit heeft, op papier zetten. Er moeten kaarsen branden en iedereen die er is zal een kaars mee krijgen: het gaat door, volgens het idee van de paaskaars.'

Navelstreng

In het boek *Vrouwen van dagen*, waarin behalve de vrouwen van de werkgroep nog negenentachtig geënquêteerde vrouwen aan het woord komen, is er naar mijn gevoel een zekere verwarring te lezen over hoe het er in de toekomst uit zal zien. Komend uit de zekerheden die de traditie aanreikte, de koepels van kerken, christelijke organisaties, verenigingsleven die in het verleden ieder op zijn beurt hun boodschappen over vrouwen uitstortten, zijn ze niet helemaal los gekomen van wat hen eens als waarheid werd voorgehouden. Niet alleen op het gebied van de religie. Ook op het gebied van waarden hebben veranderingen om zich heen gegrepen. Wat behoorde en wat niet behoorde. Wie gezag verdiende en wie niet. Wie aan het woord mocht komen en wie niet. Iedereen leek het voor het zeggen te hebben, behalve vrouwen. Van deze verwarring zullen de generaties over wie mijn boek gaat, nooit meer los komen. Ook al zijn ze al levend eigen wegen in geslagen. Ik merk het aan me zelf. Wij zijn er mee doordrenkt.

De wens om feministisch/kritisch ouder te worden gaat niet voorbij aan de ongemakken die de derde levensfase ongetwijfeld in petto heeft. Daarbij speelt wat vrouwen in het verleden leven overkwam een bijzonder grote rol. Hoe zijn teleurstellingen en tegenslagen verwerkt? Wat is er over van relaties? Contacten met familie? Vrienden? Wordt de fase van het ouder worden extra bemoeilijkt door de financiële afhankelijkheid waarin vrouwen van deze generaties meestal hebben geleefd? Betekent het verlies van zekerheden van het oude geloof tegelijkertijd verlies van inspiratie en spiritualiteit?

Kracht van solidariteit

De jaren, waarin wij als werkgroep gesprekken hebben gevoerd over dat wat ons mogelijk te wachten staat bij het ouder worden, hebben ons verder gebracht. We hebben feiten onder ogen gezien, die ons inzicht hebben gegeven. We hebben de kracht van de solidariteit ervaren en gegeven. Het ging, zoals een vrouw deze week op een studiedag over het boek opmerkte: 'Je geeft je mening aan elkaar, je raakt in gesprek en er komt een proces op gang. En aan het eind heb je een ander inzicht gekregen.' Het heen en weer gaande gesprek is als een loswekingsproces uit oude structuren, die ten diepste vreemd zijn gebleven aan vrouwen.

Ik vind het moeilijk om - voor de zoveelste keer – het zo zwart/wit te stellen. Ik krijg zo vaak te horen, ook, of juist vooral van vrouwen, dat er al zo veel ten goede veranderd is. Dat zoveel mannen, jonge mannen, mee zorgen, mee verantwoordelijkheid nemen op het terrein waar voorheen de taken van vrouwen lagen, terwijl jonge vrouwen op de arbeidsmarkt mee verantwoordelijkheid nemen voor het gezamenlijk inkomen. Het kan zijn. Het is zo. Hier en daar. Maar wij spreken over de toekomst van vrouwen van die generaties, die uitgebroken zijn uit de tradities. Wij torsen nog het volle gewicht van het patriërchaat. Vrouwen uit de generaties, die zich bewust geworden zijn van hun situatie, kunnen niet anders dan een nieuwe weg zoeken om op haar eigen wijze oud te worden.

Verbonden met eigen bestaan

Is dat moeilijk? Ik denk van niet. En dat is niet lichtzinnig gezegd. Ik denk, dat deze vrouwen-van-de-uittocht met een krachtige navelstreng verbonden zijn met haar eigen bestaan. Ik hoor het in de verhalen van anderen. Ook in die van vrouwen, die zich die verbondenheid niet zo bewust zijn. Ik ervaar het bij-tijd-en-wijle zelf.

De argumenten voor mijn vertrouwen, misschien wil ik het zelfs zekerheid noemen, kreeg ik aangereikt door een psychologe, die een lange ervaring heeft met vrouwenstudies. Linda R.Gannon, hoogleraar psychologie aan de universiteit van Illinois is tijdens haar onderzoek over vrouwen en ouder worden tot deze veelbelovende uitspraak gekomen. Zij schrijft:



'In westerse samenlevingen zoeken mannen, die vasthouden aan traditionele waarden, macht over anderen. Vrouwen daarentegen worden niet aangemoedigd anderen te overheersen of te beheersen. Gesocialiseerd als ze zijn om waarden te ontleen aan

kinderen baren en verzorgende rollen, zijn ze, wellicht, meer bereid de 'coöperatieve' weg te volgen. Door zelfbewustzijn, inzicht in de samenleving en het vinden van een eigen levensstijl komen ze in een toestand van geestelijk en lichamelijk welbevinden.

*Als dit zo is, dan zou voor vrouwen de overgang naar de ouderdom eenvoudiger zijn dan voor mannen. Ouderdom zou bij vrouwen dan gezien kunnen worden als een voortzetting van haar voorgaande jaren. Haar met de jaren toegenomen wijsheid en ervaring kunnen haar daarbij tot grote steun zijn en een basis blijken voor blijvende ontplooiing.'*⁵

⁵ Gannon, Linda R., *Women and Aging. Transcending the Myths*. London 1999 pp 18-19